

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА, БАН

НОНА КРЪСТЕВА ПЕТКОВА

**ОБКОВИ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ ОТ
БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
(XVI – ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVIII ВЕК)**

АВТОРЕФЕРАТ

**НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И
НАУЧНА СТЕПЕН *ДОКТОР***

СОФИЯ

2019

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА, БАН

НОНА КРЪСТЕВА ПЕТКОВА

**ОБКОВИ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ ОТ
БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ**

(XVI – първата половина на XVIII век)

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА
СТЕПЕН *ДОКТОР* ПО НАУЧНАТА СПЕЦИАЛНОСТ *ИЗКУСТВОЗНАНИЕ И*
ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА, 8.1. ТЕОРИЯ НА ИЗКУСТВОТА

НАУЧЕН КОНСУЛТАНТ
ПРОФ. Д-Р БИСЕРКА ПЕНКОВА

София, 2019 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита на разширено заседание на ИГ *Средновековно и Възрожденско изкуство*, проведено на 11.10.2019 г.

Дисертационният труд е в обем от 230 страници, увод, пет глави, заключение и библиография с 288 заглавия на кирилица и 70 заглавия на латиница. Включен е и каталог на разглежданите паметници от 45 страници, който е придружен от албум. Приложени са общо 92 илюстрации.

Публичната защита ще се проведе на 18.03.2020 г. от 11:00 ч. в зала 1 на ИИИЗк на заседание на научно жури в състав: проф. д-р Елена Генова, ИИИЗк; чл.- кор. проф. Иванка Гергова, ИИИЗк; чл.- кор. проф. Елка Бакалова; чл.- кор. проф. Мила Сантова, ИЕФЕМ; доц. д-р Павел Павлов, СУ; доц. д-р Александър Куюмджиев, ИИИЗк, резервен член; проф. д. изк. Константин Тотев, НАИМ

Материалите по защитата са на разположение на интересувашите се в отдел *Административно обслужване* на Института за изследване на изкуствата на ул. *Кракра* 21.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	5
Първа глава. ТИПОЛОГИЯ И ИКОНОГРАФИЯ НА ОБКОВИТЕ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА И ПОСТВИЗАНТИЙСКАТА ХУДОЖЕСТВЕНА ТРАДИЦИЯ	8
Втора глава. ОБКОВИ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ – ПАМЕТНИЦИ НА СОФИЙСКОТО ЗЛАТАРСТВО ОТ XVI–XVIII ВЕК	11
Трета глава. ОБКОВИ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ – ПАМЕТНИЦИ НА ЧИПРОВСКОТО ЗЛАТАРСТВО ОТ XVII ВЕК	15
Четвърта глава. ОБКОВИ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ – ПАМЕТНИЦИ НА ВРАЧАНСКОТО ЗЛАТАРСТВО ОТ XVII ВЕК	17
Пета глава. ОБКОВИ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ – ПАМЕТНИЦИ НА ЗЛАТАРСКИЯ ЦЕНТЪР ОТ РАЙОНА НА ПЛОВДИВ И БАЧКОВСКИЯ МОНАСТИР	21
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	25
СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	28
СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ	29

УВОД

Традицията на християнския Изток да се поставят скъпоценни обкови върху кориците на св. Евангелие е много стара. Най-ранните примери за подобно решение датират от VI в., но появата на този вид подвързия вероятно може да се отнесе към предишното столетие. Разкошната украса със злато, сребро, скъпоценни камъни, перли и емайл е характерна основно за кориците на напрестолното евангелие, което се явява едновременно богослужевна книга и църковна утвар с установено предназначение в литургичната практика. То се поставя в центъра на св. Престол и символизира невидимо седящия на него Исус Христос, който известява благата вест (Евангелието) на царството Божие. Обковаването на кодекса безспорно има и своята утилитарна функция, но скъпият метален обков е преди всичко израз на особено голямата почит, която се отдава на св. Евангелие като вместилище на Божието слово и символ на самия Христос.

Всеки храм има св. Евангелие, наречено напрестолно (във вид на четириевангелие или изборно евангелие). С него се извършват различни входове, литии, процеси и др. То има и точно определена роля по време на св. Литургия. Между оформлението и функцията на напрестолното евангелие съществува тясна връзка, като неговата скъпоценна подвързия реално способства за разкриването в по-голяма пълнота на ролята му в богослужението. Св. Евангелие се явява образ на Исус Христос и трябва като съдържание и визия в хода на литургията да отправя към вярващите посланието, че Спасението на човек е възможно благодарение на Въплъщението, Жертвата и Възкресението на Божия Син.

Литургичният и догматичният смисъл на напрестолното евангелие обуславят практиката да се обковават и двете му корици. Тяхната украса в по-ранните векове може да включва кръст, изображенията на Христос Вседържител и на молещата се св. Богородица в цял ръст.

Обект и хронологически обхват на изследването

Обект на настоящото изследване са обковите на напрестолни евангелия, съхранявани в манастирските сбирки, музейните колекции и във фондовете на библиотечните и архивните институции на територията на България. С тази уговорка, че вниманието е съсредоточено само върху скъпоценните подвързии, които са част от продукцията на големите златарски центрове функционирали по българските земи до средата на XVIII в. В проучването са включени и три представителни произведения на чипровските

златари, които се пазят в музеи зад граница (Сърбия, Румъния) и с тяхното привличане разработката излиза извън географските рамки на съвременна България.

Хронологическият обхват на дисертационния труд се обуславя от запазените обкови. Най-ранният достигнал до нас паметник от територията на България е обковът на Крупнишкото евангелие на софийския златар Матей от 1577 г. Изследването обхваща създадени в следващите две столетия от османското владичество изделия, които са дело на майстори от значимите златарски центрове през периода в София, Чипровци, Враца и в района на Пловдив и Бачковския манастир. Горната темпорална граница на проучването е зададена от най-късният точно датиран паметник, който е включен в него – скъпоценната подвързия на Етрополското евангелие от 1758 г.

Състояние на проучванията по темата

Интересът към обковите на напестолните евангелия в българската научна литература датира от 20–30-те години на XX в., когато някои от съхранените паметници привличат вниманието на Кр. Миятев, Ив. Гошев, М. Ковачев и са включени в техните публикации като част от духовното и културното наследство на Рилския манастир, Врачанска епархия и на Драгалевския манастир. Темата намира продължение през втората половина на столетието в редица съчинения с по-общ или със специализиран характер на С. Георгиева, Д. Бучински, М. Иванов, Д. Друмев и др. Запазените примери за първи път през 1963 г. са събрани и систематизирани от П. Атанасов според принадлежността им към съответната златарска традиция – софийска, чипровска, врачанска и от района на Бачковския манастир, а М. Сантова е автор на първото по рода си обобщаващо съчинение – албума „24 обкова на евангелия“ (1984). Обковите на евангелия са предмет и на дългогодишните изследвания върху златарската традиция на Чипровци на Ив. Сотиров. Те попадат и в широкия кръг от интереси на Е. Генова.

Броят на специално посветените на тази проблематика статии по света е твърде ограничен и сред тях важно място заема студията на Т. Велманс за еволюцията на византийските скъпоценни подвързии и промените в тяхната иконографска програма. Специален интерес представляват и трудове върху съответното златарско наследство на румънската и сръбската изследователки К. Николеску и Б. Радойкович; проучванията на М. Фрейзър и Е. Китцингер върху най-ранните съхранени обкови, както и публикациите за отделни паметници на П. Хетерингтон, Й. Икономаки-Пападопулу, Г. Попов, А. Самински и И. Стерлигова. През годините научният и обществен интерес към различните видове предмети, изработвани от скъпоценни метали за нуждите на

църквата е постоянен и дори нараства. Обковите на евангелията остават в известна степен встрани от общата тенденция и за тях все още липсва по-обошаващо изследване, каквито са например съчиненията върху обковите на икони на А. Грабар, И. Стерлигова или К. Ловерду-Цигарида.

Цели, задачи и методология на изследването

Основната цел на дисертационния труд е да се разгледат съхранените обкови на напестолни евангелия от периода XVI – средата на XVIII в. в контекста на златарската традиция по българските земи, в която са създадени. Стремехът е и към разширяването на представите за съответния златарски център с привличането на допълнителни исторически материали и архивни сведения, както и с поставянето отново във фокуса на внимание на някои недостатъчно осветени до момента въпроси. Друга важна насока е и изясняването на особеностите в по-общ план на конкретното златарско средище – материали, технология, техники, иконографски и орнаментални предпочитания и т.н., както и в частност на отличителните черти на изпълняваните в него обкови на евангелия.

Предвидените за изпълнението на тези цели задачи включват: систематизирането на съхранените обкови на евангелия от византийската и поствизантийската епоха по типологичен признак, за да послужи съставената класификация след това в анализа на паметниците от българските земи; разглеждането в различна степен на подробност на икономическите и културните предпоставки за разцвета на златарската традиция в София, Чипровци, Враца и Пловдив през епохата; извеждането на особеностите на чипровската златарска традиция – иконографски, стилови, орнаментални и т.н., с което да се подпомогне атрибуирането на неподписаните златарски произведения; изготвянето за нуждите на проучването на каталог на разглежданите двадесет и пет предмета, в който да се съберат основните данни за тях като датировка, размери, материали и техники, произход и т.н.

При осъществяването на формулираните цели и задачи се разчита на комплексна методология и няколко успоредни насоки на анализ. Те се определят до голяма степен от спецификата на обектите – произведения на златарското изкуство, изпълнени от скъпоценни метали при употребата на различни техники. Формалният, иконографският и сравнителният анализ са водещи за описанието, класификацията и интерпретацията на представяните паметниците. В подробното проучване на контекста, в който се развива съответната златарска традиция се разчита и на историческия анализ.

Първа глава. ТИПОЛОГИЯ И ИКОНОГРАФИЯ НА ОБКОВИТЕ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА И ПОСТВИЗАНТИЙСКАТА ХУДОЖЕСТВЕНА ТРАДИЦИЯ

I. Типология

Разграничението по типологичен признак е сред основните варианти за систематизация на обковите на евангелия. Темата не е била обект на специална разработка в научната литература до момента и предложеното в дисертационния труд разделение на паметниците по тип и подтип е първото по своя характер. То е основано на примери от византийската и поствизантийската епоха, които произхождат от територията на Балканите и от един по-широк ареал на византийско влияние, който включва Армения, Грузия и Русия.

Подробният преглед и съпоставката на паметниците показва, че съществуват три основни типа обкови на евангелия – едносъставни, многосъставни и тип кутия. При многосъставните обкови и обковите кутии има допълнително разделение по подтип.

1. Едносъставни обкови на евангелия

Те са изработени от един цял сребърен лист, понякога частично или цялостно позлатен, като най-често при този вид обкови композицията върху пластината е изпълнена чрез изчукване на ръка. Най-ранните съхранени до днес обкови са изработени именно от цял сребърен лист. Те са част от две големи раннохристиянски съкровища – едното открито в Капер Кораон, Сирия, а другото в Кумлука, близо до Анталия в Турция (VI в.). Става дума за група от десет сребърни и частично позлатени плочки, върху които фронтално и под арки в релеф са представени кръстове, една или група фигури, интерпретирани като Христос, апостолите Петър и Павел, евангелисти.

От края на XII в. и през XIII в. в декорацията на подвързиите се налагат три основни теми – Разпятие Христово, Дейсис и Слизане в ада, които се нуждаят от повече изобразително пространство за да бъдат развити и да предадат ясно вложеното в тях догматично послание. Най-подходящото решение за изпълнението на тази задача се оказва именно сребърният лист, който напълно покрива повърхността на корицата (предна или задна). През поствизантийската епоха на Балканите се запазва предпочитанието към обковите, които са изработени от цял сребърен лист. Съхранените примери свидетелстват за по-голямо разнообразие на реализираните иконографски решения, а и са твърде разнородни като стил и ниво на изпълнение. Традицията на обковите изпълнени от цял сребърен лист у нас е следвана от софийските и чипровските майстори.

2. Многосъставни обкови на евангелия

Те се състоят от разнообразни по форма метални елементи. Техните названия са ни познати след XI в. от описите на манастирските трезори, в които прегледът на съхраняваните ръкописи понякога е придружен и от информация за украсата на кориците. Запазените обкови, данните от изворите, както и стенописните и иконописните примери на богато декорирани кодекси дават ясна представа за този тип оформление на евангелията. Той включва: централен елемент, който най-често е с формата на кръст; ъглови пластини с формата на гръцката буква Г (гама), т. нар. „гами” или „гамати”; изпъкнали предпазни елементи – бутони или подножки, които имат определена форма (бадем, лилия и т.н.) или представляват обикновени кухи полусфери.

Многосъставните обкови са по-обикновеният и достъпен вариант за украсата на кориците на евангелията, което предполага широко разпространение на този тип декорация. В тяхната изработка се влага по-малко количество благороден метал, а за изпълнението на отделните компоненти могат да се използват по-евтини техники като отливане или избиване върху позитивен модел.

Различията в начина на разпределение на елементите върху повърхността на кориците при многосъставните обкови води до допълнително разделение, като познатите варианти са два. При първия от тях отделните компоненти на обкова не покриват плътно основата, върху която са монтирани и съществена роля за цялостното въздействие на подвързията редом с металните елементи има и материята (кожа или скъпа тъкан), с която са обвити кориците. Вторият вариант многосъставни обкови е по-късно явление и намира широко разпространение в златарството на Балканите през поствизантийския период. При него елементите са наредени плътно един до друг и напълно покриват корицата, като целта е да се наподобява въздействието на обковите от цял лист. Този принцип у нас е следван при изпълнението на почти всички обкови, дело на златарския център в района на Пловдив и Бачковския манастир.

3. Обкови кутии за евангелия

Те са изработвани специално за съхранението на ценния евангелски текст (ръкопис или печатно издание) и представляват богато украсени сребърни кутии или ковчежета, които осигуряват максимално добра защита за книжното тяло. Отделните елементи на тази конструкция най-често са свързани посредством сложна система от шарнири по ръбовете на кутията, което осигурява една много добра подвижност на нефиксираните пластини от обкова – обковено странични капаци, чиято роля е да предпазват обрежите на книгата. Трудно е да се прецени кога точно в православния свят се появява

вариантът за обков с формата на кутия. Примерите, с които разполагаме днес са твърде малко на брой и датират предимно от една по-късна епоха, но съществуващата възможност за допълнително разграничение сред тях е достатъчно основание да се отнесе възникването на традицията към един по-ранен период. Познатите паметници от този тип могат да се разделят на два подвида. В първия случай става дума за самостоятелни кутии, като най-често това е отделно ковчеже със стени от дърво и облицовка от позлатени сребърни листове с богата релефна украса, но е възможно и кутията за евангелието да е изпълнена изцяло от метал. При втория подтип само визуално е постигната представата за кутия, а реално сребърните пластини са монтирани към обвитите с кожа дървени корици на съответния кодекс.

Обковите кутии заемат според нас едно гранично положение между подвързиите и познатите варианти на скъпоценни кутии, предназначени за съхранението на реликви. Те се срещат относително рядко и на този етап от тяхното проучване прави впечатление, че произхождат основно от Армения и Грузия или са дело на арменски и грузински ателиета зад граница. Известните ни примери от българските земи са едва три и са свързани с дейността на златарския център от района на Пловдив и Бачковския манастир.

II. Основна иконография

Темите върху обковите на евангелията първоначално се развиват чрез изключително ограничен брой фигури, с което се подчертава тяхната символична стойност. Впоследствие се избират и представят сцени, които трябва по-скоро образно да разказват за вложените в оформлението на кориците догматически послания. Във византийското изкуство от края на XII в. най-популярните теми за украса на обковите на евангелия са композициите Разпятие Христово, Дейсис и Слизане в Ада. Те илюстрират в синтезиран вид идеята за Спасението. От XIV в. насетне сцената Разпятие Христово традиционно се представя върху предната корица на евангелието, а Слизане в ада – върху задната. Тази иконографска схема запазва водещата си роля и през поствизантийската епоха. Разпространение от XIV – XV в. придобива и решението за рамка около централната композиция, в която се представят сцените от цикъла на Великите празници, образите на евангелистите или техните символи, образите на апостоли, пророци, светци. Разширяването на иконографската програма на обковите на евангелия се извършва преди всичко в поствизантийската епоха. Сред промените, които могат да се срещнат през този период е размяната на позициите върху кориците между сцените Разпятие Христово и Слизане в ада. Много често композицията Слизане в ада

върху долната корица на евангелието започва да се заменя с изображение на празника или светеца патрон на съответния храм, за който се изпълнява обкова и така в оформлението на подвързиите навлизат сцени като Възнесение Христово, Благовещение, Успение Богородично, Въздвижение на честния кръст и др.

Втора глава. ОБКОВИ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ – ПАМЕТНИЦИ НА СОФИЙСКОТО ЗЛАТАРСТВО ОТ XVI–XVIII ВЕК

Днес от продукцията на софийските златари за периода от последната четвърт на XVI в. до първите десетилетия на XVIII в. са запазени шест обкова на евангелия, сред които са и едни от най-представителните изделия на златарското изкуство от поствизантийската епоха. Иконографските особености, стилът и качеството на изпълнение на тази малка група паметници дават основание да се говори за София, като за голямо и значимо златарско средище с многобройни ателиета и вероятно разнообразно по вид и предназначение производство, чийто облик към момента е трудно да бъде реконструиран и напълно изяснен.

Първата част от изложението е посветена на контекста, в който съхранените обкови са създадени. В нея подробно са разгледани историческите, икономическите и културните предпоставки за просперитета на София и за разцвета на софийската златарска традиция през тази епоха. Значимостта на града нараства с бързи темпове от средата на XV в., когато при териториалното устройство на европейските владения на империята той става център на най-обширния и първостепенен по важност османски еялет Румели и се превръща в космополитно селище с изключително разнообразен състав на населението. София е и митрополитски център, значимо духовно средище за православната общност през целия разглеждан период, както и важен поклоннически център. Тя е и територия на културен и религиозен сблъсък, в резултат на който се наблюдава един особен религиозно-исторически феномен – новомъченичеството. В града между 1515 и 1555 г. за христовата вяра просияват трима новомъченици: младият златар от Кратово св. Георги Нови Софийски; роденият в града св. Георги Новейши (Най-нови) Софийски и произхождащият от Янина софийски обушар св. Николай Нови Софийски. Техните съдби и подвизи стават повод за написването на жития и служби, които съставляват ядрото на оцелялото литературно наследство на Софийското книжовно средище от XVI в. Много от манастирите в епархията се обновяват, активизират и превръщат в книжовни и културни огнища, а техния голям брой в

рамките на една сравнително малка територия дава основание районът да бъде наричан *Софийска (или Мала/Малка) Света гора*.

Общият културен и духовен възход в София и Софийско се дължи несъмнено и на икономическият просперитет на града. Той е средище на интензивен стопански живот – голям и оживен търговски, а и производствен център. Благоприятно условие за това е и неговото местоположение. София лежи на естествения кръстопът, събиращ в едно диагоналния път от Западна и Централна Европа към Константинопол с този, свързващ земите отвъд Дунав със Солун. Градът се утвърждава и като значимо златарско средище. Той безспорно разполага в тази епоха с всички необходими условия за развитието и разцвета на златарството, чиято традиция има в него и своята добра основа от предходните столетия. Просперитетът на населението позволява възлагането на повече поръчки, като тяхното разнообразие е голямо – от дребни накити, през различни съдове и предмети за светска употреба, до църковна утвар. Много от жителите на София стават ктитори на някоя от софийските църкви или на манастирите в околността, а изпълняваните златарски изделия все по-често задоволяват не само естетическите, но и духовните потребности на своите поръчители. Богатите рудни находища недалеч от селището осигуряват на свой ред необходимите суровини не само за златарството, но и за нуждите на някои от другите металообработващи занаяти като железарство, ковачество, ножарство и т.н., а и са предпоставка за функционирането на Софийския монетен дом, т.нар. зарбхана.

Подобаващо място в следващия дял от тази глава е отредено на привлечените за целите на проучването османотурски архивни документи от епохата. Те са пренебрегван, макар и не напълно непознат източник на сведения за изследователите на златарската традиция в София през XVI-XVIII в. Голяма част от свързаните с темата материали са вече обнародвани през годините, но остават незаслужено встрани от фокуса на внимание. Подбраните за случая документи обхващат основно периода от 1550 до 1722 г. и произхождат предимно от сиджилите на шериятския съд в София, както и от един подробен джелепкешански регистър от 1576 г. Всички те са част от колекциите на отдел „Ориенталски сбирки” на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий” и съдържат различна по характер информация за не малък брой златари. Обемът на материалите по темата е значителен. Те разкриват отделни страни от бита и благосъстоянието на златарите християни, а понякога осветляват и почти непознати страни от тяхното ежедневие в града. Така например стана известно, че не малко от софийските златари в търсене на повече права и по-добър живот са

съвместявали своята основна работа с ангажиментите си като джелепкешани, войнугани и соколари – три от категориите население със специални задължения и статут в империята.

Най-ранните засечени споменавания на златари християни в софийските сиджли датират от 1550 г. Обикновено те са отбелязвани поименно в османотурските документи и е посочваната тяхната професия, като най-често се наблюдава вписването с турския термин *куюмджу*, но се среща и персийската дума *заргар*, както и българската *златар*. И ако съхранените златарски произведения от София свидетелстват преди всичко за възгледите, уменията и опита на майсторите, то османотурските извори от епохата изясняват други елементи от общата картина и присъствието на златарите християни в града – кои са махалите, които обитават; какви имоти притежават и т.н. Списъкът на куюмджиите в София се разширява с почти двадесет нови имена.

Прегледът на софийските обкови на евангелия включва шест паметника: две произведения на Матей златар – обкова на Крупнишкото евангелие (1577) и обкова на напестолното евангелие от софийската църква „Св. Петка” (1581); обковите върху кориците на Кремиковското евангелие, изпълнени от двама неизвестни златари в края на XVI – началото на XVII в. или в първите десетилетия на XVIII в.; обкова на Драгалевското евангелие на Вело златар (1648) и обкова за евангелието от църквата „Св. Никола Мали” на Постол златар (1719). Те се характеризират с иконографска и стилова близост до най-добрите традиции на византийското изкуство. Изпълнявани са от цели сребърни листове, като са ковани на ръка. Произведенията свидетелстват за приемственост във времето между различните поколения златари, които споделят общи възгледи за конструктивното и пластическото изграждане на предметите, а и се придържат към едни и същи иконографски редакции. Разработката на основните композиции Разпятие Христово и Слизане в ада, а и на отделни светителски образи, предполага познаването и следването от майсторите златари на иконописни, стенописни или ръкописни образци.

Най-голямо внимание в изложението е отделено на най-ранния и представителен паметник сред софийските подвързии – обкова на Матей златар за Крупнишкото евангелие (1577). Неговата изработка е изключително прецизна във всяко едно отношение: от съставянето на иконографската програма, през удачния избор за дебелината на сребърните листове и изящния рисунък, точните пропорции и правилното анатомично изграждане на фигурите, до умелото третиране на обемите и

вниманието към детайлите, качеството на позлатата и т.н. Произведението се превръща в образец, който следващите софийски златари ще следват. Матей работи в сравнително висок релеф и по-всяка вероятност изгражда сложните и многофигурни сцени Разпятие Христово и Слизане в ада, като двустранно обработва сребърния лист за постигането на търсения обем. Общото впечатление е, че водеща е човешката фигура – самостоятелно или като част от дадена сцена. Фигурите доминират като присъствие и въздействие, откроени от матирания чрез пунциране фон посредством гладката повърхност на релефните форми. Важен елемент от цялостното оформление на обкова на Крупнишкото евангелие са надписите. Майсторът златар притежава изключителен усет за изпълнението на буквите и за тяхното съотнасяне. По този начин текстът придобива определен ритъм и донякъде напомня за орнамент на шевица.

Вторият разгледан в текста обков на Матей златар е изработен за напестолното евангелие на църквата „Св. Петка” в София (1581). Само няколко години разделят двете скъпоценни подвързии, но по-късният паметник несъмнено се отличава с изключително качество на изпълнението. Майсторът се справя още по-удачно с пропорциите на фигурите и усвояването на пространство, както и постига значително по-пластична и умела разработка на обемите. Отличителната черта на това произведение е повишеният интерес към емоциите при представянето на композицията Разпятие Христово, търсената и постигнатата изразителност на жестовете, нарастването на драматизма в сцената. Прави впечатление обаче, че в произведенията на Матей напълно отсъства орнаментиката – геометрична или от растителен тип, с което се постига усещането за една по-ранна, архаизираща традиция.

Редно е да отбележим, че златар с името Матей присъства в няколко различни по характер, произход и датировка архивни материала – един дубровнишки и три османотурски извора, на които е и обърнато специално внимание в дисертационния труд. Още повече, че османотурските документи от 1619 г. очевидно засягат едно лице – представител на софийското златарство, който комбинира основната си дейност със соколарството.

Подробно анализирани са и двата разновременни обкова върху кориците на Кремиковското евангелие. Направените наблюдения ни дават основание да отнесем композицията Разпятие Христово върху предната корица към времето на преподвързването на кодекса през 1727 г., защото паметникът не просто свидетелства за липсата при конкретния златар на технологични и технически умения, практически опит, усет за мащаб и пластика, а е по-скоро показател за една обща тенденция на

упадък на златарството. Обковът върху задната корица на евангелието от своя страна се отличава с по-прецизна изработка, сравнително по-висок релеф и по-умело предаване на обемите, мекота и изящество на линиите, които изграждат формите, а не на последно място и с по-добър усет от страна на неизвестния майстор златар към пропорциите и извеждането на детайлите. Изброените особености доближават в по-голяма степен това произведение до работите на Матей златар, а и свидетелстват в подкрепа на неговата датировка към последните десетилетия на XVI в. и началото на XVII в.

Разгледаните в тази глава шест обкова на евангелия са представителни за облика и развитието на златарската традиция в София от тази епохата. Те свидетелстват за опита и уменията на различните поколения златари, които съхраняват и препредават със забележителна настойчивост първоначално въведените в програмата на софийските обкови на евангелия иконографски решения. Майсторите златари споделят в продължение на повече от две столетия и общи възгледи за конструктивното и пластическото изграждане на скъпоценните подвързии от цели листове сребро и с акцент върху композиции от фигури в релеф. В оформлението на групата изделия почти напълно отсъства обаче растителната и геометричната орнаментика, като изключение от това правило е само обковът на Драгалевското евангелие на Вело златар от 1648 г. Една особеност, макар и донякъде с по-второстепенен характер, която отличава софийските примери от съвременните им обкови на евангелия на Балканите, както и от паметниците на металопластиката за периода като цяло.

Трета глава. ОБКОВИ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ – ПАМЕТНИЦИ НА ЧИПРОВСКОТО ЗЛАТАРСТВО ОТ XVII ВЕК

Многообразието от изследвания за Чипровци и в частност за чипровското златарство създава първоначално впечатлението, че двете взаимосвързани теми са добре проучени, а отделните аспекти напълно изяснени. Реалната картина обаче е доста по-различна. Много и твърде сериозни са разминаванията, които се наблюдават между фактите и предложените в миналото интерпретации. Това наложи в началото на главата да се направи доста обширен исторически дискурс, като някои от най-популярните представи за развитието на Чипровци и на чипровската златарска традиция претърпяха основна проверка. Тя категорично показва, че редица от общоприетите схващания са недостатъчно добре обосновани и убедителни, което е предпоставка те отново да бъдат дискутирани с днешна дата. Положение, което предопредели в дисертационния труд да

се потърсят и посочат някои от специфичните особености за цялата група чипровски произведения по отношение на използваните златарски техники, конструирането на предметите, усвояването на изобразителното пространство, иконографията, орнаментиката и др. Предлаганите в тази връзка обобщения се правят за първи път и нямат претенции за изчерпателност, но са необходимата база, за да се пристъпи към основната задача на тази глава от изследването – анализът на чипровските обкови на евангелия. В него са включени шест паметника, но едва върху два от тях се среща името на селището Чипровци. Неговото присъствие е директно указание за произхода на изпълнителите и поставя тези примери в твърде компактната група на подписаните чипровски произведения. Става дума за обковът на Черепишкото евангелие от 1612 г., дело на майсторите Никола и Пала, както и за обковът на едно напрестолно евангелие, изпълнен от майстор Франко Марканич за манастира Бистрица през 1642 г. Останалите четири паметника са неподписани, но в тях могат да бъдат открити много от характерните за чипровската златарска традиция иконографски, стилови или орнаментални белези. Хронологията отрежда първото място сред тези произведения на обкова, който през 1606 г. майстор Йован и неговият син Георги изработват за напрестолното евангелие на митрополитския храм „Св. св. апостоли Петър и Павел” в Търново. Други два богато украсени обкова на евангелия по всяка вероятност са дело на неизвестни чипровски златари. Те датират от 1656 г. и попадат сред множеството сребърни предмети, които белградският митрополит Иларион поръчва в продължение на няколко години за сръбския манастир Крушедол. Най-късен в този преглед е обковът на майстор Пеще, изпълнен през 1675 г. за храма на манастира „Св. пророк Илия” до Тетевен.

Изброените паметници са изработени за един период от около седемдесет години и са дело на различни златари със свой почерк и индивидуални предпочитания. Някои детайли в тези примери внасят нови штрихи в облика на разискваната група обкови, но и на чипровските изделия като цяло. Подходящ пример в това отношение е специфичния начин за наподобяване на гранулация, който златарите прилагат при редица от произведенията. Те избиват поредица от точки върху обратната страна на обработвания лист и така постигат търсения от тях ефект, който ние можем да определим като псевдогранулация.

Направените в хода на проучването наблюдения показваха, че чипровчани се придържат към няколко основни принципа по отношение на обковите за евангелия, независимо от очевидните разлики в уменията и предпочитанията на отделните

майстори. Те винаги изработват своите подвързии от цели сребърни листове, които покриват напълно кориците. Може да се каже също, че те изявяват предпочитания към многофигурни композиции и сложни иконографски решения. Схемата за оформление на обковите с композициите Разпятие Христово и Слизане в ада продължава да бъде основна и при тях. Познатата рамка обаче е разширена съобразно желанията на ктиторите и посвещението на храма, за който съответното изделие е предназначено. По този начин в програмите на чипровските паметници намират място сцени като Благовещение, Възнесение Господне или Въздвижение на Честния Кръст, като последната от тях няма аналог сред съхранените примери от епохата. Чипровчани се стремят и да усвоят максимално изобразителното пространство, с което разполагат като успяват изключително умело да съотнесат един спрямо друг множеството отделни елементи в състава на общата композиционна схема. Фигурите, орнаментът и подробните пояснителни надписи имат напълно равностойна роля в оформлението. Разгледаните произведения несъмнено се отличават с високо качество на изпълнение и свидетелстват за доброто владение от чипровските майстори на различни златарски техники. Сполучливата комбинация на нисък релеф, изящна гравировка, филигранен емайл и цветни камъни в изделията създава полихромен ефект и често е повече от впечатляваща.

Четвърта глава. ОБКОВИ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ – ПАМЕТНИЦИ НА ВРАЧАНСКОТО ЗЛАТАРСТВО ОТ XVII ВЕК

В първата част от изложението са разгледани накратко историческите, икономическите и културните предпоставки за развитието на златарството във Враца през тази епоха. Районът около града е богат на железни, цинкови, оловни, медни и сребърни руди, като някои от реките са и златоносни. Тези ресурси са обект на експлоатация още от древността, а в част от рудниците работата продължава и до Освобождението. Природните дадености имат важна роля за икономическото и културното развитие на селището. Те са и сред основните предпоставки за израстването и превръщането на средновековна Вратица във важно занаятчийско и търговско средище по време на Втората българска държава. През този период много високо ниво достигат златарството, медникарството, бронзолеярството и като цяло металообработването в областта. След включването на северозападните български земи в пределите на Османската империя Враца става център на каза и постепенно се разраства през XV–XVI в. Регистрите отчитат значително увеличаване и на

финансовите приходи, което води до причисляването на града към султанските хасове. В един от изворите той е споменат като пазар и рудник на сребро. Сведенията от периода за добиването и преработката на рудите, както и за занаятчийското производство в селището обаче са доста оскъдни. Населението е основно православно, а мюсюлманското присъствие остава съвсем символично до XVIII в. През османския период градът е и епископско средище под юрисдикцията на Търновската митрополия, а ръкописното наследство от района определя Враца и като книжовен център.

Описаните обстоятелства съвсем естествено налагат сравнението между разположените в съседство Враца и Чипровци и извеждат на преден план съществуващите прилики, защото редица от условията за просперитета на Чипровци присъстват и в историческото развитие на Враца. Произведенията на врачанските златари от периода неведнъж привличат вниманието на изследователите през годините, като някои от тях с основание ги разглеждат именно в контекста на съвременната им чипровска златарска продукция. Напълно оправдан подход предвид преобладаващото в научните среди мнение, че през тази епоха в северозападните български земи Враца е вторият по значимост златарски център след Чипровци. Според нас дейността на чипровските майстори във Враца и околностите, а респективно от там и тяхното влияние върху врачанските изделия, са неоспорим факт. Трябва да се вземе предвид обаче, че между двете групи паметници съществуват, както сходства – в прилаганите златарски техники, определени конструктивни елементи, иконографски детайли и орнаментални решения, но и някои принципни различия. Въпросните разлики са важен елемент от облика на врачанската златарска традиция, поради което пренебрежителното отношение към тях е недопустимо. Още повече, че количеството на съхранените врачански, а и на чипровски примери е сравнително ограничено и това предполага от една страна стремеж към максимално извличане на наличната информация, а от друга страна налага известна предпазливост спрямо категоричния характер на предлаганите заключения.

Пет са обковите на евангелия, които се свързват с работата на врачанските златари от XVII в. Сред тях са обковът от 1623 г., изработен от неизвестен майстор за напрестолното евангелие в църквата “Св. Николай” във Враца; обковът на майстор Мавруди за напрестолното евангелие на врачанската църква “Св. Възнесение” (1642); две произведения на майстор Иван Янов – обковите върху Сучавското евангелие (1656) и за напрестолното евангелие на храма в Оряхово (1666). Най-късен е обковът на майстор Костадин за съборната църква “Св. Николай” във Враца (1696).

Изброените паметници са дело на майстори, които произхождат от Враца или от близки селища, какъвто е случаят с майстор Мавруди, а три от обковите са изработени за нуждите на църквите в града. Тези произведения са обединени в една група и по няколко други признака. Сред тях са общите технически похвати и използването на едни и същи позитиви (баскии) за дълъг период от време, както и единния композиционен принцип, следван от майсторите. Всички разглеждани обкови като тип са многосъставни. Те се състоят от няколко основни елемента – централна пластина с кована сцена, ъглови плочки с образите на евангелистите и ленти с орнаментална украса, които са поставени по протежение на ръбовете на корицата и изпълняват ролята на рамка. Звезди с графична украса върху горния капак и бутони върху долния допълват общия замисъл на обковите. Изброените елементи са монтирани по определена схема и не покриват плътно кориците. Контрастът между материалите позволява да се открият още по-ясно художествените качества на обкова. Във врачанските примери металните пластини са поставени върху кадифе – лилаво при Сучавското евангелие и червено във всички останали случаи.

Най-ранното произведение е подвързията, изработена през 1623 г. за църквата “Св. Николай” във Враца. Нейният неизвестен майстор въвежда в употреба сред врачанските златари коментирания по-горе композиционен принцип за изграждането на обкова от отделни елементи, които в дадения пример са монтирани към подвързаните с кожа и допълнително обвити с виненочервено кадифе корици на евангелието. В центъра на предната корица е разположена пластина, в която вероятно по иконописен модел е развита темата Благовещение. Централната пластина върху задната корица е отредена на свой ред за допоясното изображение на св. Николай - светеца-патрон на храм, за който е изработен обковът. Причините за представянето на сцената Благовещение върху предната корица на евангелието на този етап обаче остават неясни. Възможно е с това необичайно решение да е търсено определено догматично послание или да е следвана волята на дарителите, пожелали в метал да бъде пренесена именно тази тема. Подобна насока на разсъждение има своите сериозни основания, защото посоченият епизод е пресъздаден и върху плащаницата за църквата „Св. Николай.” Трябва да се има предвид, че в случая въвеждането на сцената Благовещение под основната композиция Надгробен плач се явява иконографска особеност на паметника и това предполага, че ктиторите на произведението – йеромонасите Нифон и Василий, специално са поръчали върху плащаницата да бъде извезана една по-сложна в богословски смисъл програма. Вероятно двата разисквани

паметника – обковът на евангелието и плащаницата, са изработени за осветяването или обновяването на врачанския храм „Св. Николай” през 1623 г. и присъствието на Благовестието в тяхното оформление е резултат от целенасочен избор, но конкретните основания за него са неизвестни днес.

Другият основен компонент на този най-ранен обков са четирите ъглови пластини с формата на начупена арка, в които са представени допоясните изображения на евангелистите. Те са изпълнени чрез изчукване върху позитивен модел (баския) и допълнително са обработвани на ръка с калеси и замби. Елементите за външните ъгли на корицата, са идентични с другите две пластини като оформление, но като вид са по-скоро ъглови “калъфи”. Ъгълчето на корицата се пъхва в тях и по този начин е добре защитено от всички страни. Ролята на своеобразна рамка е отредена на тънки метални ленти, поставени по протежение на корицата и застъпени от ъгловите мотиви с образите на евангелистите. В част от лентите е гравирани растителен орнамент от извиващи се стъбла и големи, специфично начупени листа. Интересно е да споменем, че тези големи листа присъстват неизменно и в бордюрите на останалите врачански обкови от XVII в., но вече силно стилизирани и изведени до един отделен мотив, близък до ориенталската орнаментика.

Следващият разгледан в текста обков е изработен от майстор Мавруди от с. Камено поле за напрестолното евангелие на врачанската църква “Св. Възнесение Христово” (1642). Съхранената днес скъпоценна подвързия е съставена от няколко сребърни и позлатени елемента, изпълнени по различно време и от тях към първоначалния обков на майстор Мавруди можем да отнесем пластината с Разпятие Христово върху задната корица и част от ъгловите плочки с образите на евангелистите, които се отличават с отчетливо извеждане на формите, стегнат контур, известна сухота на релефа и стриктно предаване на детайлите. Оформлението на останалите четири ъглови пластини е малко по-различно, като преходите между фона и релефа са плавни, оставени без допълнителна обработка след изчукването им върху позитивния модел. Нашето предположение е, че втората група плочки (сред тях няма ъглови калъфи) са изработени от друг майстор и дори за друг обков, но е трудно е да се каже кой е въпросния златар. Редно е все пак да отбележим, че има известна прилика между този комплект и ъгловите елементи от обкова на Сучавското евангелие на майстор Иван Янов (1656).

В обкова на майстор Мавруди откриваме много общи моменти с чипровската златарска продукция. Прилики има в начина на представяне на човешките фигури,

третирането на ликовете и оформлението на фона с мрежа от извиващ се растителен орнамент. Определени детайли, сред които попадат изображението на летящият бог Саваот над кръста или гравираният фестонен мотив върху нимбовете на светците, Голготският хълм и кръст, имат своите паралели в конкретни чипровски произведения като диска за Бачковския манастир (1644) и обковите на евангелия от Крушедол (1656). От типологична гледна точка паметникът обаче не съответства на чипровската традиция. Тя стриктно се придържа към изпълнение на луксозните метални подвързии на евангелията от цели листове сребро, докато майстор Мавруди при изработката на своето изделие следва модела на многосъставния обков от 1623 г. Подобна принципна разлика, каквато в случая се откроява по отношение на обковите на евангелия, не се наблюдава обаче при съпоставката на останалите произведения на този златар.

Двата обкова на майстор Иван Янов – обковът за Сучавското евангелие (1656) и този за напребстолното евангелие на църквата в Оряхово (1666), са разгледани в текста заедно с обкова на майстор Костадин за съборната църква “Св. Николай” във Враца (1696). Трите произведения са почти идентични като конструктивно решение, състав и техника на изпълнение. Тази приликата е забелязана още от Кр. Миятев и той прави предположението, че двамата майстори златари са баща и син или учител и ученик. Значителните сходствата между паметниците позволяват да приемем хипотезата, че между майсторите Иван Янов и Костадин съществува някаква форма на приемственост. Реално различията между техните изделия са минимални и не са принципни, а са свързани с довършителния етап от изпълнението на произведенията.

В заключение можем да кажем, че представените пет произведения свидетелстват за една устойчива традиция при изработката на обковите на евангелия във Враца през XVII в., независимо от това дали в случая имаме основания да говорим за самостоятелен златарски център или става дума за функционирало в продължение на около осемдесет години ателие. Тя се характеризира преди всичко с оформлението на пространството на корицата от отделни елементи и честата употреба на позитивни модели (баскии). Съвсем различно решение от принципите, към които композиционно и технологично се придържат златарите от Чипровци. Те изработват обковите за евангелия основно чрез изчукване и гравировка, както и от цял сребърен и позлатен лист. Безспорно между златарската продукция на Чипровци и Враца от периода има влияния и паралели. Те обаче не са достатъчно основание за причисляването на врачанските обкови към продукцията на Чипровския златарски център, защото съществуващите различия са принципни и много повече от приликите. Друго

положение разкрива съпоставката на напестолните кръстове и дарохранителниците, при които заимстваните от чипровските произведения конструктивни елементи и иконографски решения имат значително по-голям дял.

Пета глава. ОБКОВИ НА НАПРЕСТОЛНИ ЕВАНГЕЛИЯ – ПАМЕТНИЦИ НА ЗЛАТАРСКИЯ ЦЕНТЪР ОТ РАЙОНА НА ПЛОВДИВ И БАЧКОВСКИЯ МОНАСТИР

В рамките на този дял от проучването попада една група от паметници, дело на златарски център, чиято активна производствена дейност се простира между 30-те години на XVII в. и третата четвърт на следващото столетие. Той създава предмети, които в основната си част са предназначени за Бачковския манастир – обкови на евангелия, дарохранителници, потири и канички теплота. Те имат свой специфичен облик, който ги отличава от останалите изделия в ризницата на светата обител. Сред характерните за тях особености най-важният и лесно разпознаваем елемент е употребата на техниката на филигранния емайл. Той служи предимно за декориране на отделни части от предметите, а понякога и за покриване на цялата им повърхност. Коментиранията група произведения е дело на златарски център, чието местоположение и до днес остава неизвестно. В надписите върху разискваните скъпоценни изделия липсват сведения за произхода на майсторите златари или мястото, където те са работили. Обстоятелство, което налага в научната литература да се възприеме едно описателно название за средището – златарски център от района на Пловдив и Бачковския манастир.

В настоящия преглед са включени осем произведения. Според ктиторските надписи пет от тях са изработени специално за Бачковския манастир, като в тази група попадат двата най-ранни обкови на евангелия в сбирката на светата обител. Те датират от втората половина на XVII в. и от 1686 г., но имената на техните майстори са неизвестни. Списъка допълват подвързията на златарите Йоан и Георги (1701); както и обковът на майстор Йоан, син на Атанас (1731). Най-късният пример е обковът на Пловдивското евангелие (1743). Извън колекцията на Бачковския манастир, но с идентични типологични белези, техника и технология на изработка се отличават други три обкова на евангелия. Те очевидно са продукт на същия златарски център, но са свързани с Копривщица, Етрополе и Самоков. От типологична гледна точка изброените осем паметника спадат към групата на многосъставните обкови на евангелия. Те са формирани от голям брой части, изпълнени посредством широк кръг похвати като изчукване на ръка и моделиране върху позитивен модел, т.нар. баския, отливане,

филигранен емайл и др. Отделните елементи са наредени плътно един до друг върху повърхността на кориците – специфичен подход, посредством който се наподобява въздействието на обковите от цял сребърен лист. Разглежданите подвързии следват общ възглед за оформление, но между тях има и известни различия. Те предопределиха възприетото от нас разпределение на произведенията в три основни групи. Едно решение, което промени обичайния хронологичен ред на изложението, но е удачно с оглед систематизацията и анализа на конкретните паметници.

В първата група са включени три обкова на евангелия. Те са съставени предимно от отливани елементи и се отличават със сходна декоративна програма, в която основната роля е отредена на един специфичен набор от плочки – правоъгълни клейма със сцените от цикъла на Великите празници и кръгли медальони с допоясни изображения на евангелистите, работени по едни и същи матрици и в трите разглеждани примера. Става дума за двете най-ранни подвързии в сбирката на Бачковския манастир, които датират съответно от втората половина на XVII в. и от 1686 г., както и за обкова на напестолното евангелие от църквата „Св. Успение Богородично” в Копривщица, отнасян към самото начало на XVIII-то столетие.

Втората група обкови е съставена от четири паметника. Три от тях произхождат от сбирката на Бачковския манастир и това са скъпоценната подвързия на майсторите Йоан и Георги (1701); произведението на майстор Йоан, син на Атанас (1731); както и обковът на т. нар. Пловдивско евангелие (1743). Четвъртият паметник е подвързията на т. нар. Етрополско евангелие (1758), изработена като дар за Кричимския манастир „Св. св. Козма и Дамян” („Св. Врачи”). Изброените изделия са изпълнени основно чрез моделирането на композициите върху баскии, като символите на евангелистите и сцените от цикъла на Великите празници са избивани по едни и същи изводи в продължение на почти шест десетилетия. Произведенията следват и сходна декоративна програма, която неизменно включва централна композиция и различен вариант бордюру – съставен от ковани плочки, украсен с филигранен емайл или ажурно отлят. Във всички примери пространството на предната корица е организирано почти идентично, като наблюдаваните промени са свързани предимно с качеството и са съвсем незначителни по отношение на конструктивната схема. В центъра традиционно е поместена пластината със Слизане в ада, докато в своеобразна рамка около нея са разположени останалите епизоди от цикъла на Великите празници и сцената Неверието на Тома, а в ъгلوвете клейма са представени символите на евангелистите. Ивици с филигранен емайл разделят една от друга плочките, както и обточват по ръба цялата

многосъставна композиция върху предната корица. В оформлението на задната корица при обковите от този кръг се забелязва обаче известно разнообразие, както що се отнася до избора на централна тема, така и спрямо начина на трактовка на бордюрите.

Първите две групи обкови на евангелия са обединени въз основа на сходството в оформлението и техниките на изработка. Последната група произведения обаче е формирана по друг принцип и това е принадлежността на три от т. нар. бачковски изделия към един доста рядко срещан тип подвързии, а именно обковите кутии. Подобна характеристика споделят две от произведенията, за които вече стана дума – обковите на майсторите Йоан и Георги (1701) и на майстор Йоан, син на Атанас (1731). Третият пример в групата е свързан с гр. Самоков, дело е на неизвестен златар и условно се датира към средата на XVIII в. Местонахождението на трите обковани евангелия днес е неизвестно и за своя коментар ние разчитаме само на записаните в миналото сведения, както и на няколко архивни фотографии. Скъпоценните бачковски подвързии от 1701 и 1731 г. споделят не само сходна декоративна програма, но и обща конструктивна концепция. Формата на кутия е постигната чрез монтирането на допълнителни ленти по дължината на обрежите на всяко от евангелията. Те са фиксирани стабилно към ръбовете на дървените корици – едно решение, което несъмнено се отличава от обичайната практика. Най-често тези предпазни елементи са цели сребърни пластини с размери, съответстващи на покриваните от тях обрези на книжното тяло (горен, долен и страничен). Аналогична функция при бачковските примери изпълняват обаче двойки по-тесни орнаментирани ленти.

Представените осем произведения са дело на майстори с различен усет, опит и степен на умения. Десетилетия наред те старателно следват първоначално въведения образец за изпълнение на обковите, чийто облик се превръща в една от характеристиките на средището. Украсата на подвързиите традиционно включва централна композиция и различен вариант бордюор – съставен от отлети или ковани плочки, ажурни детайли или изпълнени с филигранен емайл ленти. В оформлението на предната корица на паметниците неизменно присъства сцената Слизане в ада, а нейното обичайно място върху задната корица заема Разпятие Христово и тази размяна на позициите на двете основни теми в иконографската програма на обковите на евангелия се явява характерна особеност за изделията от групата. Елементите в състава на скъпоценните подвързии са предимно отливани и избивани върху позитивни модели (баскии) – лесни и достъпни технологични похвати, чието приложение предварително определя нивото на изработка на предметите, снижава стойността на поръчките, а и

предполага по-ограничени възможности и опит от страна на златарите. Трябва да признаем обаче, че майсторите успяват до голяма степен да компенсират несъвършенствата на произведенията с търсен и умело постигнат полихромен ефект. Филигранният емайл, едрите и по-дребни полускъпоценни камъни, разноцветните стъклени късове и ярката позлата придават един особено пищен, скъпоценен вид на изделията. Същевременно в представените обкови на евангелия се наблюдава с всяко изминало десетилетие постепенен спад в разработка на отделните елементи, а и в качеството на изпълнение на паметниците като цяло. Засвидетелстваният в примерите упадък на златарския център от района на Пловдив и Бачковския манастир реално протича в унисон с един по-продължителен и всеобхватен процес на Балканите – общата тенденция на отмиране на средновековните традиции в края на XVII и през XVIII в.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съхранените днес обкови на евангелия, дело на големите златарски центрове по българските земи от османския период са относително малко на брой. Постигнатото за тяхното разкриване от предишните поколения изследователи на този етап беше обобщено и преразгледано, за да се доразвие и надгради след това темата по един комплексен начин в настоящия дисертационен труд.

Първата стъпка към реализацията на поставените цели беше направена с въвеждането на типологията сред основните варианти за систематизация на обковите, които до този момент по света и у нас са разграничавани преди всичко като произход, технология и техника на изпълнение, стил и иконографска програма.

Предложената от нас в дисертационния труд класификация на скъпоценните подвързии по типологичен признак се прави за първи път. Тя е изработена на основата на примери от византийската и поствизантийската епоха. Техният подробен преглед и съпоставка показва, че съществуват три основни типа обкови на евангелия – едносъставни, многосъставни и тип кутия със съответните подтипове.

Достигналите до нас обкови на евангелия трябва да се разглеждат не само като художествено явление, но и в дадения исторически и културен контекст. Те са продукт на средата, в която са създадени и са част от процесите, които протичат по това време в обществото. Тяхната поява, качество и брой са тясно свързани с просперитета,

потребностите и възможностите на общността. Ето защо значителен по обем дял от изложението съвсем целенасочено беше посветен на социално-икономическите и културните предпоставки за развитието на София, Чипровци, Враца и Пловдив, като коментиранияте фактори са в основата и на разцвета на златарската традиция във всяко едно от изброените селища през османския период. Известните до момента обстоятелства бяха обобщени и преразгледани, като на този етап от проучването бяха привлечени допълнително и непознати, по-малко известни или пренебрегвани в миналото исторически извори и архивни материали. Предприетите стъпки позволиха да се обогатят и разширят представите за съответния златарски център, а и във фокуса на внимание да попаднат нови или недостатъчно осветени преди това аспекти.

Напълно основателно в хода на това изследване бяха подложени на обстойна проверка и някои от най-популярните представи за чипровската златарска традиция. В резултат на това се оказа, че отделни схващания не са достатъчно убедително обосновани поради отсъствието на конкретна характеристика за чипровското златарство, а и на ясни принципи за формирането на придобилите широко разпространение твърдения. Така преди да бъдат анализирани конкретните обекти, т.е. обковите на евангелията, се наложи въз основа преди всичко на подписаните паметници да бъдат изведени и обобщени особеностите на цялата група чипровски произведения по отношение на използваните златарски техники, конструирането на предметите, усвояването на изобразителното пространство, иконографията, орнаментиката и др. Изготвената характеристика е първата по рода си и нямаме претенции тя да е изчерпателна, но от практическа гледна точка благодарение на нея беше възможно да се отличат по-ясно чипровските изделия от тези, които са дело на другите златарски центрове по българските земи от периода XVI–XVII в., а и на територията на Балканите. Предложената систематизация също така позволи да бъдат коментирани и отхвърлени някои от направените в миналото атрибуции предимно на паметници, свързани по един или друг начин с различни влашки владетели. Като специфични черти в работата на чипровските майстори бяха открити предпочитанието към сложни иконографски програми и многофигурни композиции, както и към изпълнението основно на по-нисък релеф в комбинация с проработката на фона чрез пунциране или гравирание на растителен повлек, а също така умелото владеене на

различни златарски техники и т.н. В така обрисуваната картина съзнателно не бяха включени някои дребни детайли, макар и да са често срещани и в известна степен типични. Тези елементи внасят от своя страна нови щрихи в облика на разглежданата група обкови на евангелия, но и на чипровските изделия като цяло. Те са коментирани по-подробно при анализа на отделните примери и дават представа за определени нюанси в работата на различните майстори златари, а в някои случаи са едва видима и понякога единствена нишка, която свързва подписаните предмети с неподписаните.

Обковите на евангелия от българските земи през османския период са обстойно анализирани в отделните части на изложението. Те са представени обикновено в хронологичен порядък и по групи в контекста на съответната златарска традиция. Допълнителен елемент към проучването е подготовеният за паметниците каталог, който съдържа синтезирана информация за техните основни параметри и богат илюстративен материал. В него са отразени и различните групи надписи, които откриваме върху предметите. Стремежът при разглеждането на скъпоценните подвързии е да се обхванат всички съществени страни – иконография, стил, техники и технология и т.н.

Едно от сериозните предизвикателства, които подобен род изследвания отправят е свързано именно с техниката на изпълнение на разглежданите обекти и при техния анализ сме се постарали да обърнем по-голямо внимание точно на този аспект. Съществуват много теоретични съчинения по въпроса, но в действителност съвсем не е лесно дадените в тях обяснения да бъдат съотнесени към реалните паметници. Определянето на техниките при изработката на по-ранните златарски произведения затруднява и съвременните майстори златари, които трудно стигат до единодушно мнение, а понякога имат и напълно противоположни позиции.

Настоящото проучване на съхранените обкови на евангелия, дело на големите златарски центрове по българските земи през османския период може в бъдеще да послужи за основа на едно по-обширно изследване. В него могат да намерят място и останалите на този етап извън рамките на текста по-ранни или от същата епоха паметниците, които произхождат от територията на съвременна България или се намират в манастирските, музейните или библиотечните сбирки в страната. Темата може да се обогати допълнително и като се проследят различните аспекти на връзката между ктиторите и изработените по тяхна воля обкови на евангелия.

СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. За първи път в българската научна литература съхранените обкови на евангелия, дело на големите златарски центрове по българските земи от периода XVI – средата на XVIII в., са предмет на подобен обстоен анализ.
2. Изработена и предложена е първата систематизация по типологичен признак на обковите на евангелия в християнския Изток. Сред посочени три основни типа обкови – едносъставни, многосъставни и обкови тип кутия, допълнително са разграничени и подтипове.
3. За първи път в нашата научна литература османотурските архивни документи, които са изключително ценен, интересен и особено голям по обем изворов материал за разглежданата епоха, имат толкова значимо присъствие в изследване за златарството по българските земи.
4. Изведени и обобщени са въз основа на подписаните златарски изделия особеностите на цялата група чипровски произведения по отношение на използваните златарски техники, конструирането на предметите, усвояването на изобразителното пространство, иконографията, орнаментиката и др. Изготвената характеристика на чипровското златарство в случая има за цел да подпомогне атрибуирането на неподписаните паметници, като няма претенции за изчерпателност и може да бъде доразвита в бъдеще.
5. Дисертационният труд допълва представите за дейността и особеностите в работата на големите златарски средища от тази епоха по българските земи в София, Чипровци, Враца и от района на Пловдив и Бачковския манастир, защото включените и анализирани в изследването обкови на евангелия по отделно, а и като група са представителни за характера на съответната златарска традиция като материали, техники, иконографски и орнаментални предпочитания и т.н.
6. Приносен момент е и изготвеният за нуждите на проучването каталог на двадесет и пет обкови на евангелия от българските земи през османската епоха, в който са събрани основните параметри на обектите (датировка, размери, материали и

техники, произход и местонахождение, майстор златар и т.н.) и подробно са отразени различните по тип надписи, изписани върху тях.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

1. Петкова, Н. Софийското златарство от XVI – XVIII век – факти и хипотези. – В: Етнокултури и изкуства: сборник с изследвания в чест на 70-годишнината на проф. Любомир Миков, доктор на историческите науки. Съст. Владимир Димитров, София, 2017, 298-312. – ISBN 978-954-535-987-3
2. Петкова, Н. Обкови на напрестолни евангелия – паметници на златарския център от района на Пловдив и Бачковския манастир. – Проблеми на изкуството, 2, 2015, 8-20. – ISSN 0032-9371
3. Petkova, N. In Focus: Francesco Markanich and His Precious Gospel Cover. – Apulum: Acta Musei Apulensis LI, series Historia & Patrimonium, 2014, Alba Iulia, 173-185. – ISSN 1013-428X
4. Petkova, N. On the Systematization of Byzantine Gospel Covers: About a Rare Type of Precious Box Bindings. – Niš and Byzantium XI (ed. Miša Rakocija), 2013, Niš, 475–484. – ISBN 978-86-6101-086-6
5. Петкова, Н. Копривщенското четириевангелие – един непознат книжовен паметник. – В: Beati Possidentes. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. дфн Боряна Христова. Съст. Антоанета Тотоманова, Цветанка Панчева, София, 2012, 303–310. – ISBN 978-954-523-131-5
6. Петкова, Н. За украсата и обкова на Етрополското четириевангелие. – В: Етрополската книжовна школа и българският XVII век. Съст. Елисавета Мусакова, Елена Узунова, София, 2011, 189-204. – ISBN 978-954-523-121-6
7. Петкова, Н. Към типологията на византийските обкови на евангелия. – Проблеми на изкуството, 2, 2011, 32-38. – ISSN 0032-9371